

Собор Паризької Богоматері (переказ фрагментів)

Віктор Гюго

Книга перша

V. Квазімодо

Цитата:

Пика, яка в ту мить красувалася в отворі розети, була й справді гідна подиву. Після всіх п'ятикутних, шестикутних і всіляких інших химерних облич, що одне за одним з'являлися в цьому віконці, не досягаючи того ідеалу гротесковості, який у збудженій оргією уяві створила собі юрба, тільки така неповторно бридка гримаса могла вразити це збіговисько й викликати бурхливе захоплення. <...> Ми не будемо й намагатися відтворити в уяві читача чотиригранного носа, цього підковоподібного рота, маленького, майже прикритого рудою щетинистою бровою, лівого ока, тоді як праве зовсім зникало під величезною бородавкою, кривих, тут і там повиломлюваних зубів, схожих на зубчастий мур фортеці, потріскану губу, на яку звисав, немов бивень слона, зуб, цього роздвоєного підборіддя. Та ще важче відтворити вираз цього обличчя, якусь суміш злоби, здивування і смутку. А тепер уявіть собі, якщо зможете, цей образ.

Визнання було одностайним. Усі кинулися до каплиці. Звідти, тріумфуючи, вивели щасливого обранця — папу блазнів. І тільки тепер подив і захоплення досягли своєї вершини. Гримаса була його справжнім обличчям.

Скоріше, він увесь являв собою гримасу. Величезна голова, вкрита рудою щетиною; між плечима — здоровенний горб, а другий, такий же, на грудях; дивовижна будова стегон і ніг, настільки вигнутих, що вони сходилися тільки в колінах і були схожі на два серпи, з'єднані ручками; широкі ступні, потворні руки. І при всій цій потворності — якийсь грізний вираз сили, спритності та відваги, — дивний виняток із споконвічного правила, за яким і сила, і краса є наслідком гармонії. Ось якого папу обрали собі блазні.

Здавалось, що це розбитий і невдало спаяний велетень.

Коли ця подоба циклопа з'явилася на порозі каплиці, нерухома, кремезна і майже однакова завширшки і завдовжки, "квадратна в своїй основі", за словами однієї великої людини, то по її напівчервоному, напівфіолетовому одягу, всіяному срібними дзвіночками, і передусім по її неперевершеній потворності юрба одразу впізнала, хто це, і закричала в один голос:

— Це ж Квазімодо, дзвонар! Це Квазімодо, горбань із Собору Паризької Богоматері! Квазімодо одноокий! Квазімодо кривоногий! Слава! Слава!...

Як бачимо, бідолаха мав багатий набір прізвиськ.

— Стережіться, вагітні жінки! — гукали школярі.

— І ті, що хочуть завагітніти! — додав Жоаннес.

Жінки й справді затуляли обличчя руками.

— Ох! Огидна мавпа! — сказала одна.

— Така ж зла, як і бридка, — додавала друга.

— Це чорт, — кидала третя.

— Я, на лихо, живу біля собору й цілісіньку ніч чую, як він блукає по даху.

— Разом з котами.

— Він завжди на наших дахах.

— І зурочує нас крізь димарі.

— Одного вечора ця крива пика зазирнула до мене у віконце. Я подумала, що то якийсь мужчина. Ну й злякалася ж!

Квазімодо мовчав.

— Істинний хрест! — вигукнув панчішник. — Ти що, глухий?

Дзвонар і справді був глухий.

Тим часом поведінка Коппенюля починала, видно, дратувати Квазімодо; він раптом обернувся до нього і так страшно, заскреготав зубами, що фламандський велетень позадкував, немов бульдог перед кицькою...

І тоді навкруг цієї дивовижної постаті утворилося коло остраху й пошани радіусом щонайменше п'ятнадцять кроків. Якась стара жінка пояснила метру Коппенюлю, що Квазімодо глухий.

— Стривай! Я знаю його! — вигукнув Жеан, спустившись нарешті із своєї капітелі, щоб краще розгледіти Квазімодо. Це ж дзвонар мого брата архідиякона. Добридень, Квазімодо!

— Чорт, а не людина! — сказав школяр, усе ще не отямившись від свого падіння. — Подивись на нього — горбань. Почне йти — кульгавий. Гляне на тебе — одноокий. Заговориш до нього — глухий. Та чи є хоч язик у цього Поліфема?

— Він говорить, коли захоче, — сказала стара. — Він оглух від дзвонів. Він не німий.

— Тільки цього ще йому бракує, — зауважив Жеан.

— Та й одне око у нього зайве, — докинув Робен Пуспен.

— Е ні, — розсудливо промовив Жеан. — Одноокий значно більший каліка, ніж сліпий. Бо одноокий бачить, чого він позбавлений.

Тим часом усі жебраки, усі слуги, усі злодюжки разом із школярами гуртом рушили до шафи судових писарчуків по картонну тіару та блазенську мантию папи. Квазімодо мовчки, навіть з якоюсь гордовитою покорою дозволив одягнути себе. Потім його посадили на строкато розмальовані ноші. Дванадцять членів братства блазнів підняли його на плечі; якась гірка і погордлива радість розцвіла на похмурому обличчі циклопа, коли він побачив біля своїх викривлених ніг голови усіх цих гарних, струнких чоловіків. Потім, за встановленим звичаєм, уся процесія галасливих обідранців перед тим, як рушити вулицями й перехрестями Парижа, почала обхід внутрішніх галерей Палацу правосуддя.

Книга четверта

I. Добрі душі

Цитата:

За шістнадцять років до описуваної нами події, одного погожого недільного ранку на провідному тижні, після обідні в Соборі Паризької Богоматері, на дерев'яний настил на лівому боці паперті поклали живу істоту. На це дерев'яне ложе мали звичай класти підкидьків, волаючи до людського милосердя. Звідси забирав їх хто хотів. Перед настилом стояла мідна мисочка для пожертв.

Та подоба живої істоти, яка лежала вранці провідної неділі 1467 року на цих дошках, очевидно, збуджувала велике зацікавлення досить численної групи глядачів, що юрмилися біля настилу. Група складалася переважно з осіб прекрасної статі, здебільшого старих жінок...

Справді, це "маленьке страховисько" (нам і самим було б важко його назвати інакше) не було новонародженим немовлям. Це була якась невеличка брила, дуже незграбна й дуже рухлива, ввіпхнута в полотняну торбину, позначену ініціалами месіра Гійома Шарт'є, тодішнього паризького єпископа. З торбини стирчала потворна голова. Було видно лише копицю рудого волосся, одне око, рот і зуби. Око плакало, рот горлав, зуби, здавалося, тільки й чекали, щоб укусити, — усе разом борсалось в торбині, збуджуючи подив і страх натовпу, що дедалі зростав...

Якийсь молодий священник уже кілька хвилин прислухався до розумувань черниць та сентенцій протонотаріуса. У нього було суворе обличчя, високе чоло, глибокий погляд. Він мовчки відсторонив рукою людей, що стояли біля настилу, поглянув на "маленького чаклуна" і простяг над ним руку. Це було дуже вчасно, бо всі святенники вже облизувалися на саму згадку про "вогонь з доброї в'язки хмизу"...

— Я усиновляю цю дитину, — сказав священник.

Він загорнув її в свою сутану й поніс. Присутні проводжали його спантеличеними поглядами. Через хвилину він зник за Червоною брамою, що вела тоді з собору до монастиря.

Коли остовпіння минуло, Жеанна де ла Тарм прошепотіла на вухо Генрієтті ла Готьєр:

— Я ж вам давно казала, сестро, що цей молодий священник Клод Фролло, — чорнокнижник...

II. Клод Фролло

Справді, Клод Фролло був людиною незвичайною. Він належав до однієї з тих середніх родин, які не вельми шанобливою мовою минулого століття звалися іменитими городянами або дрібними дворянами. Ця родина успадкувала від братів Пакле, Ленне володіння Тіршап, що підлягало паризькому єпископові. Двадцять один будинок цього володіння був у тринадцятому столітті предметом нескінченних позовів у консисторському суді. Як власник цього володіння, Клод Фролло був одним із ста сорока одного феодала, що мали право на стягнення орендної плати в Парижі та його передмістях.

Клодові Фролло ще змалку батьки визначили духовну кар'єру. Його навчили читати латинські книги, опускати очі додолу й говорити притишеним голосом. Батько віддав

його ще зовсім маленьким до коледжу Торші в університетській частині міста. Там він зростав, сидячи над требником і лексиконом.

Це була сумовита, спокійна, серйозна дитина, яка вчилася із запалом і швидко засвоювала знання. Клод не галасував під час перерв, майже не брав участі в учнівських гулянках на вулиці Фуар, не знав, що таке *dare alapas et capillos ianiare*¹, і був непричетний до бунту 1463 року, який літописці внесли до хроніки під гучною назвою "Шостий університетський заколот". Рідко доводилося йому знущатися з бідних школярів коледжу Монтегю за їхні довгополі підрясники, через які вони й дістали своє прізвисько, або стипендіатів коледжу Дорман за їхні тонзури та суконний одяг блакитного й бурого кольору — *azurini colons et brunii*, як каже хартія кардинала Чотирьох корон.

Перетравивши історію церковних положень, він накинувся на медицину і вільні мистецтва — простудіював науку лікувальних трав та цілющих мазей, набув знань у лікуванні лихоманок, ран і нарівів. Жак д'Епар визнав би його лікарем, а Рішар Еллен — хірургом. З таким же успіхом він здобув усі вчені ступені ліценціата, магістра та доктора. Він опанував латину, грецьку і єврейську мови, — потрібну премудрість, мало кому знайому в ті часи. Де була справжня гарячка здобування та нагромадження скарбів науки. У вісімнадцять років він закінчив усі чотири факультети. Юнакові здавалося, що життя має тільки одну мету — знання.

Саме в той час, внаслідок надзвичайно жаркого літа 1466 року, вибухла епідемія страшної чуми, яка скосила понад сорок тисяч людей у Паризькому графстві, і в тому числі, як каже Жеан де Труа, "метра Арну, королівського астролога, людину добродішну, мудру і люб'язну". В Університеті поширилася чутка, що вулиця Тіршап зазнала найбільших спустошень. Якраз там у своєму ленному маєткові мешкали батьки Клода. Надзвичайно схвилюваний, молодий учений побіг до батьківського дому. Коли він прийшов, його мати й батько були вже мертві — вони померли напередодні. Зостався живий тільки його брат — немовля, який лежав у колисці й плакав. Це було все, що лишилося від його сім'ї. Юнак узяв дитину на руки і вийшов у глибокій задумі. Досі він жив тільки наукою, а тепер зіткнувся з реальним життям.

Ця катастрофа була переворотом у житті Клода. У дев'ятнадцять років, ставши сиротою і водночас главою сім'ї, він раптом відчув, що життя, відірвавши від шкільних мрій, поставило його перед суворою дійсністю. І тоді, перейнятий жалем, він запалав пристрасною й самовідданою любов'ю до дитини, до свого брата. Для нього, Клода, який досі любив тільки книжки, дивним і солодким було це людське почуття.

У двадцять років він став, за спеціальним дозволом папської курії, священником і, як наймолодший з капеланів Собору Паризької Богоматері, правив службу в боковому вівтарі, що його, через пізню годину відправи, називали *altare pigrorum*².

І от саме тоді, коли у провідну неділю, відправивши обідню у вівтарі "ледарів" біля дверей, на хори, що звисали над правим нефом поблизу статуї Богоматері, він повертався додому, його увагу привернула вересклива група старих жінок, що стояли навколо настилу для підкидьків.

Коли він витягнув маля з мішка, то побачив, що воно й справді страшенно потворне. У бідолахи була на лівому оці бородавка, голова глибоко сиділа в плечах, хребет був вигнутий дугою, грудна клітка випнута, ноги викривлені; але малюк здавався живучим і, хоч не можна було здогадатись, якою мовою він белькотів, його крик свідчив про здоров'я й силу. Вигляд цієї потворності ще збільшив у Клода почуття жалю, з любові до брата він у душі дав собі обітницю виховати цю дитину з тим, щоб цей акт милосердя, вчинений в ім'я маленького брата, був зарахований Жеанові в усіх його майбутніх прогрішеннях. Це був немов надійний вклад капіталу благодіянь, що його Клод вносив на рахунок молодшого брата, сказати б, запас благородних вчинків, який він заздалегідь хотів приготувати для Жеана на випадок, коли б малому пустуну не вистачило цієї монети, єдиної, що відкриває браму до раю.

Він охрестив свого приймака і назвав його "Квазімодо"З, чи то в пам'ять про день, в який він знайшов його, чи то щоб висловити, до якої міри ця нещасна мала істота була недосконалою і незавершеною. Бо й справді, Квазімодо, одноокий, горбатий, клишоногий, був тільки "ніби" подібним до людини.

III. *Immanis pectoris custos, immanior ipse* (Пастух лютого стада сам ще лютіший (лат.)).

Отож у 1482 році Квазімодо був уже дорослим. Кілька років тому він став дзвонарем Собору Паризької Богоматері з ласки свого названого батька Клода Фролло, який на той час уже був архідияконом Жозаським з ласки свого сюзерена, їх милості Луї де Бомона, що став у 1472 році, по смерті Гійома Шарт'є, паризьким єпископом з ласки свого патрона Олів'є де Дена, з ласки божої цирульника Людовика XI.

Отже, Квазімодо був дзвонарем Собору Паризької Богоматері.

З часом виник якийсь невловимий тісний зв'язок між дзвонарем і Собором. Відрізаний назавжди від світу подвійним нещастям: своїм невідомим походженням і своєю фізичною потворністю, замкнутий з дитячих років у цьому подвійному непереборному зачарованому колі, бідолаха зник не помічати нічого, що лежало за стінами Собору. У міру того, як він виростав і розвивався, Собор був для нього поступово: яйцем, гніздом, домом, батьківщиною, всесвітом.

Між ним і старим храмом було стільки глибокого інстинктивного взаєморозуміння, стільки фізичної спорідненості, що Квазімодо приріс до Собору, як черепаха до свого щитка. Шорсткі стіни храму стали його панциром...

Квазімодо ознайомився й освоївся з усім Собором. Це житло було ніби створене для нього. Не було таких глибин, до яких би він не проник, таких висот, на які б він не вийшов.

Здавалося, що під впливом Собору формується не тільки його тіло, а й душа. В якому стані була вона, в якому напрямі вона розвинулася під цією незграбною оболонкою, в умовах цього дикого відлюдного життя? Важко сказати, Квазімодо народився однооки, горбатим, кульгавим. Тільки внаслідок великих зусиль і великої терплячості вдалося Клодові Фролло навчити його говорити. Але над нещасним підкидьком тяжів фатум. Коли в чотирнадцять років він став дзвонарем Собору, ще

одне нещастя завершило його каліцтво: від дзвонів у нього лопнули барабанні перетинки: він оглух. Єдині двері в світ, які природа залишила перед ним широко відчиненими, раптом зачинилися назавжди. Зачиняючись, вони погасили єдиний промінь світла й радості, що проникав у душу Квазімодо. Ця душа поринула в глибоку пітьму.

Безперечним є те, що в убогому тілі убожіє й дух. Квазімодо тільки невиразно відчував у собі сліпі поривання душі, створеної за образом і подобою його тіла. Зовнішні враження на шляху до його свідомості зазнавали значної деформації. Його мозок був якимось особливим середовищем: думки, пройшовши крізь нього, виходили зовсім перекручені. Внаслідок цього, природно, його поняття ставали суперечливими й викривленими.

Першим наслідком такого складу розуму був викривлений погляд Квазімодо на навколишню дійсність. Квазімодо майже зовсім був позбавлений можливості безпосередньо її сприймати. Зовнішній світ здавався йому значно більш віддаленим, ніж нам.

Другим наслідком його нещастя була його злобливість. Він справді був злий, тому що був дикий; він був дикий, тому що був потворний. Його природа мала свою логіку, як наша свою...

Але що він любив понад усе у своєму рідному Соборі, що збуджувало його душу та допомагало розгортати немічні, завжди складені крила, те єдине, що інколи робило його щасливим, — були дзвони. Він любив їх, пестив, говорив до них, розумів їхню мову. До кожного з них він був сповнений ніжності, починаючи від найменших дзвонів ажурного шпиля аж до найбільшого дзвона portalу. Центральна стрілчаста дзвіничка та дві башти були для нього немов три великі клітки, в яких викохувані ним птахи співали тільки для нього...

Присутність такої незвичайної істоти, як Квазімодо, ніби сповнювала весь храм невлотимим подихом життя. Здавалося (принаймні така перебільшена слава ходила серед забобонних людей), він випромінював якусь таємничу силу, що оживлює все каміння Собору і розбуджує найглибші надра старої будівлі. Досить було знати, що він перебуває десь близько, щоб вам привиджувалося, ніби тисячі статуй на галереях і порталах дихають і рухаються. І справді, Собор справляв враження якоїсь слухняної й покірної владі Квазімодо істоти; він очікував на його наказ, щоб підвищити свій могутній голос, Квазімодо володів ним, сповнював його собою, немов якийсь домовик. Велетенська будівля дихала його подихом.

IV. Собака і його господар

І все-таки на світі була людська істота, яку Квазімодо виключав із кола своєї злобливості й ненависті і яку він любив так само, а може, й більше, ніж Собор; це був Клод Фролло. Воно й цілком зрозуміло. Клод Фролло дав йому притулок, усиновив, вигодував, виховав. Малою дитиною Квазімодо, тулячись до ніг Клода Фролло, шукав захисту, коли його переслідували собаки й діти. Клод Фролло навчив його говорити, читати, писати. Клод Фролло, нарешті, зробив його дзвонарем, а повінчати великий

дзвін з Квазімодо — все одно, що віддати Ромео Джульетту...

V. Продовження розділу про Клода Фролло

У 1482 році Квазімодо було близько двадцяти років, Клодові Фролло — близько тридцяти шести; перший змужнів, другий постарів.

Клод Фролло вже не був скромним школярем колежу Торші, ніжним опікуном маленького брата, молодим і мрійливим філософом, який знав багато, але ще багато чого не знав. Тепер це був суворий, поважний, похмурий священик, пастир душ.

Тим часом Клод Фролло не залишив ні своєї науки, ні виховання молодшого брата, двох головних занять його життя. Але згодом до цих солодких його серцю занять домішалася крапля гіркоти. З часом, каже Поль Діакр, найкраще сало гіркне. Малий Жеан Фролло, прозваний Мельником на честь місця, де його було вигадувано, не розвинувся в тому напрямку, що визначив для нього Клод. Старший брат сподівався, що з Жеана буде побожний, слухняний, сумлінний і гідний пошани учень. А тим часом, подібно до тих деревців, що не виправдовують зусиль садівника й уперто повертаються до сонця й повітря, молодший брат випускав буйні та пишні паростки тільки в напрямі ледарства, неуцтва й гульні. Це було справжнє чортеня, завжди невгамовне і водночас надзвичайно втішне й дотепне, яке часто примушувало Клода насуплювати брови, але іноді викликало в нього й усмішку.

Клод віддав його до колежу Торші, в якому сам, серед праці й роздумувань, провів свої дитячі роки, і йому було боляче, що ця святиня науки, яка колись пишалася прізвиськом Фролло, тепер була з нього обурена. З цього приводу Клод інколи читав Жеанові дуже довгі й суворі нотації, які той мужньо вислухував...

Дивна доля, зауважимо побіжно, випала на той час Соборові Паризької Богоматері, доля бути любимим з однаковою силою, хоч зовсім по-різному, двома такими несхожими істотами, як Клод і Квазімодо. Один з них — подоба напівлюдини, дикий, керований лише інстинктом, любив Собор за красу, за статурність, за гармонію, що випромінювалася з цього величавого цілого. А другий — людина з палкою, збагаченою знаннями уявою, любив у ньому внутрішній зміст, затаєну в ньому суть, його легенду, його символіку, що криється за скульптурними прикрасами фасаду, подібно до первісних письмен стародавнього пергаменту, захованих під пізнішим текстом, — словом, любив ту загадку, якою вічно залишається для людського розуму Собор Паризької Богоматері.

І, нарешті, безперечним є й те, що архідиякон уподобав у тій башті Собору, яка звернута до Гревського майдану, малюсіньку потайну келію, що безпосередньо прилягала до дзвіничної клітки й куди ніхто, як ходив поговір, навіть сам єпископ, не смів проникнути без його дозволу. Ця келія майже на самій верхівці башти, серед воронячих гнізд, була колись споруджена єпископом Гуго Безансонським⁴, який свого часу займався там нечестивими справами. Що таїла в собі ця келія — ніхто не знав. Та нерідко вночі з Терренського берега бачили, як у невеличкому даховому віконці башти з'являвся, щезав і знову з'являвся через короткі й рівномірні проміжки часу нерівний, багровий, дивний вогник, немов від переривчастих віддихів ковальського міху. Він

скоріше нагадував відблиск вогнища, ніж світильника. У темряві, на такій височині цей вогонь справляв моторошне враження, і кумасі говорили "Архидиякон дмухає — пекельний вогонь мерехтить у віконці"...

Усі ці ознаки бурхливого внутрішнього неспокою досягли особливої сили саме на той час, коли почали розгортатись описувані нами події. Не раз траплялося, що якась дитина-півчий, зустрівшись у соборі віч-на-віч з архидияконом, з жахом тікала геть, таким дивним і вогненным був його погляд...

Тим часом Клод став ще суворішим і бездоганнішим, ніж завжди. Як за своїм станом, так і за складом свого характеру він завжди уникав жінок, а тепер, здавалося, він ненавидів їх більше, ніж будь-коли. На самий тільки шелест шовкової спідниці архидиякон опускав каптур на очі.

Між іншим, з деякого часу стали помічати, що в архидиякона посилилась огида до циганок і вуличних танцівниць. Він клопотав перед єпископом про видання особливого указу, за яким циганкам було б суворо заборонено танцювати та бити в тамбури на Соборному майдані. Водночас він копався в зотлілих архівах, консисторії, добираючи з них ті судові справи, де за постановою церковного суду чаклуни й чаклунки засуджувалися до спалення на вогнищі або до шибениці за зурочення людей з допомогою цапів, свиней та кіз.

VI. Непопулярність

Як ми вже казали, архидиякон і дзвонар не користувались особливою любов'ю ні серед людей вельможних, ні серед простолюду, що мешкав поблизу Собору Паризької Богоматері.

Іншого разу гурт неохайних бабів, що примостилися на східцях паперті, бурчали, побачивши архидиякона та дзвонаря, і з лайкою посилали їм услід таке підбадьорливе привітання: "Гм! У цього душа така ж самісінька, як у того тіло". Або ж ватага школярів і пустунів, що грала в котел, схоплювалась і зустрічала їх глузливым латинським вигуком: "Eia! Eia! Claudius cum claudio!"⁵

Але найчастіше усі ці образи не доходили ні до священника, ні до дзвонаря. Для того, щоб почути такі люб'язності, Квазімодо був надто глухий, а Клод надто заглиблений у свої думки.

Книга шоста

III. Розповідь про маїсовий корж

— Одразу видно, що ви з Реймса, коли цього не знаєте! — сказала Ударда. — Це затворниця із Щурячої нори.

— Як, — спитала Майетта, — ота бідна жінка, якій ми несемо коржа?

Ударда ствердно кивнула головою.

— Атож. Ви її зараз побачите біля віконця на Гревському майдані. Вона думає так само, як і ви, про тих циганських бродяг, які грають на тамбурині та віщують долю людям. Невідомо, звідки у неї цей страх перед циганами. А ви, Майетто, чому ви тікаєте, навіть не побачивши їх?

— О! — промовила Майетта, обхопивши обома руками біляву голівку своєї дитини.

— Я не хочу, щоб зі мною сталося те, що з Пакеттою Шантфлері.

— Ах, ось історія, яку ви нам повинні розповісти, моя люба Майєтта, — сказала Жервеза, беручи її за руку.

— Охоче, — відповіла Майєтта. — Видно, що ви парижанка, коли не знаєте про це! Мушу вам сказати... А втім, про це можна розповідати й на ходу... Так от, Пакетта Шантфлері була гарненька вісімнадцятирічна дівчина тоді, коли і я була така, тобто вже вісімнадцять років тому, і це її власна провина, коли сьогодні вона не є такою ж, як і я — доброчесною, повною, свіжою тридцятишестирічною жінкою, яка має чоловіка й дитину.

Бідолашна дівчина! Вона мала гарненькі зубки і любила сміятися, щоб показувати їх. А коли дівчина любить сміятися, вона на шляху до того, щоб плакати. Красиві зуби занапащають красиві очі; такою була Шантфлері. Вона з матір'ю ледве заробляли на життя.

Якось узимку, це було того самого шістдесят першого року, коли у них не було й полінця дров, ні оберемка хмизу, — великий мороз так нарум'янив щічки Шантфлері, що чоловіки спиняли її, гукаючи — одні: "Пакетто!", а другі: "Пакетточко!". Це й занапастило її!.. Есташе! Що я бачу, ти знову гризеш коржа!.. Ми одразу зрозуміли, що дівчина пропаща, коли однієї неділі вона прийшла в церкву із золотим хрестиком на шиї. У чотирнадцять років! Подумайте тільки! Спочатку це був молодий віконт де Кормонтрей, власник маєтку за три чверті льє від Реймса; потім, месієр Анрі де Тріанкур — королівський форејтор; потім — уже простіше, — сержант Шіар де Больйон, а далі вона опускалася все нижче й нижче і нарешті перейшла до Гері Обержона — королівського кравця; далі — до Маса де Фрепю, цирульника дофіна, потім до Тевенена ле Муана, королівського кухаря, а далі, переходячи до все більш літніх і менш знатних, вона докотилася нарешті до Гійома Расіна, менестреля, що грав на в'єлі, та Тьєррі де Мера — ліхтарника. Тоді бідна Шантфлері пішла по руках. Вона вичерпала своє золото до останнього сольда. Та що казати! Під час коронаційних торжеств, того ж шістдесят першого року, вона гріла постіль наглядачеві будинків розпусти. І все це протягом одного року!

Майєтта зітхнула й витерла сльози, що набігли їй на очі.

— Ну що ж тут такого, звичайнісінька історія, — промовила Жервеза. — Я не розумію, до чого тут цигани й діти.

— Стривайте! — відповіла Майєтта. — Про дитину ви зараз почуєте. Шістдесят шостого року, — саме цього місяця, на свято Павла, буде шістнадцять років, — Пакетта народила дівчинку. Нещасна! Вона дуже зраділа. Вона мріяла про дитину вже давно, її мати, добра жінка, яка завжди на все закривала очі, на той час уже померла. Пакетті більше нікого було любити, та і її ніхто не любив. За ті п'ять років, що минули з часу її падіння, вона стала жалюгідним створінням, ця Шантфлері. Вона була сама-самісінька на світі. На неї показували пальцями, глузували на вулицях, її біла міська сторожа, з неї сміялися малі обідранці, до того ж їй минуло двадцять років, а двадцять років — це вже старість для жриць кохання,

Майєтта розповідала:

— Отже, вона була дуже жалюгідна, нещасна, щоки її позападали, вона сохла, в'янула, виплакувала очі. Але в своїй ганьбі, у своїй безрозсудливості та самотності вона вірила, що буде менш знеславленою й менш самотньою, коли матиме когось, кого б вона любила і хто б любив її. Треба було, щоб це була дитина, бо тільки дитина могла бути досить невинною для того, щоб полюбити її. І милосердний господ зглянувся на неї і послав їй донечку. Про її радість я навіть не беруся розповідати. Не була злива сліз, пестошів і поцілунків. Вона сама вигодувала свою дитину, зробила їй пелюшки із своєї ковдри, єдиної, що була в неї на ліжку, і більше не відчувала ні холоду, ні голоду. Вона знову стала гарною. Підстаркувата дівка стала молодою матір'ю. Чоловіки знову почали відвідувати Шантфлері, вона знову знайшла покупців на свій товар, і за всю цю мерзенність брала гроші на пелюшки, слинявчики, мережані сорочечки й шовкові чепчики, не думаючи навіть про те, щоб купити собі хоча б нову ковдру. У маленької Агнеси, у цієї крихітки, було більше стрічок і гаптувань, ніж у принцеси Франції! Серед інших речей у неї були малюсінські черевички, такі гарні, яких не мали, мабуть, і король Людовик XI! Мати пошила й вигаптувала їх сама, вона вклала в них усю свою майстерність золотошвачки. Це були два маленькі рожеві черевички, найкращі з усіх, які тільки можна було знайти на світі. Завдовжки вони були з мій великий палець, і щоб повірити, що їх можна взути на ніжки дитини, треба було побачити, як їх з цих ніжок скидають. Правда, ці малесенькі ніжки були такі крихітні, такі гарненькі, такі рожевенькі, рожевіші, ніж шовк на черевичках! Коли ви матимете своїх дітей, Удардо, ви зрозумієте, що нема нічого кращого на світі цих малесеньких ніжок і рученят!

Справжнє янголятко! Очі в неї були більші, ніж ротик. І найчарівніше — тонке чорне волоссячко, яке вже кучерявилося. У шістнадцять років з неї була б чорноволоса красуня. Мати не переставала захоплюватися нею. Вона її пестила, лоскотала, купала, чепурила, цілувала без ліку. Вона душі в ній не чула, вона дякувала за неї богові. Гарненькі рожеві ніжки донечки викликали у неї особливе, безмежне захоплення, несамовиту радість. Вона не відривала від них своїх уст, не могла намілюватися ними. Вона їх узувала в маленькі черевички, роззувала, захоплювалася ними, дивилася крізь них на світло, зворушувалася, бачачи, як вони намагаються переступати по ліжку, і охоче простояла б усе своє життя навколішках, щоб тільки взувати й роззувати ці ніжки, наче то були ніжки немовляти Христа,

— Історія цікава, — півголосом промовила Жервеза, — але до чого все-таки тут цигани?

— А ось до чого, — промовила Майєтта. — Сталося так, що одного дня до Реймса приїхали якісь дивні вершники. Це були жебраки й бродяги, очолювані своїми герцогами, князями, графами, всі вони були смугляві, з кучерявими чупринами і срібними кільцями у вухах. Жінки здавалися ще потворнішими, ніж чоловіки. Обличчя у них були ще чорніші й завжди відкриті, їхні тіла прикривав жалюгідний одяг — стара ковдра з мішковини, зав'язана на плечах, волосся нагадувало кінський хвіст. Діти, які вовтузилися біля їхніх ніг, могли б налякати і мавп. Зграя нехристів. Усі вони прийшли

в Реймс з Нижньої Циганії через Полонію.

Вони дивилися людям на руку й провіщали неймовірні дива. Бідолашну Шантфлері теж охопила цікавість. Вона хотіла знати, чия ж вона мати, чи буде її маленька Агнеса коли-небудь імператрицею Вірменії або якоїсь іншої країни. І Ось вона понесла її до циган, а цигани почали захоплюватися дитиною, пестити, цілувати її своїми чорними губами й дивуватися з її малесенької рученьки. І все це, треба сказати, на велику радість матері! Вони особливо вихваляли її гарненькі ніжки й чарівні черевички. Дитина ще не мала й року. Вона вже сміялася, щебетала до матері, мов маленька пташка, була повненька, кругленька, робила чарівні гримаски, це було справжнє янголятко. Дитина дуже злякалася циганок і почала плакати, а мати міцно поцілувала її й пішла у захопленні від тієї долі, яку ворожки передрікли її крихітці. Агнеса мала стати втіленням краси й доброчесності, більше того — королевою. Шантфлері повернулася до своєї хижки на вулиці Фоль-Пен. горда, що несе туди королеву.

Другого дня вона скористалася з хвилинки, коли дитина спала в її ліжку, бо вона завжди клала її спати з собою, тихесенько вийшла, залишивши двері напіввідчиненими, й побігла розповісти сусідці з Сушильної вулиці, що настане день, коли її дочці Агнесі за столом прислуговуватимуть англійський король та ерцгерцог ефіопський, і ще про безліч інших дивних речей. Повернувшись і не почувши дитячого плачу, вона, піднімаючись сходами, сказала собі: "Добре, дитина ще спить". Та раптом побачила, що двері розчинені ширше, ніж вона залишила їх, виходячи. Нещасна мати все ж знайшла в собі сили, щоб увійти, і кинулася до ліжка. Дитина зникла, ліжко було порожнє. По дитині залишився тільки один з її маленьких чудових черевичків. Мати прожогом кинулася з кімнати, збігла сходами, почала битися об стіну головою й кричати: "Моя дитина! У кого моя дитина? Хто забрав у мене мою дитину?" Вулиця була безлюдна, будинок був віддалений від інших, ніхто нічого не міг їй сказати. Вона оббігла все місто, всі вулиці, бігала туди й сюди весь день, напівбожевільна, несамовита, жахлива, обнюхуючи двері й вікна, як дикий звір, що втратив своїх малят. Задихана, розкуйовджена, страшна, з полум'ям в очах, яке висувувало її сльози, вона зупиняла перехожих і кричала: "Доню моя! Моя дівчинко! Моя гарненька, малесенька дівчинка! Тому, хто поверне мені мою доньку, я буду слугою, я буду слугою його псів, і хай він з'їсть моє серце, якщо схоче". Зустрівши кюре церкви Сен-Ремі, вона сказала йому: "Пане кюре, я оратиму землю нігтями, тільки поверніть мені мою дитину!" Це було страшне видовище, Удардо; я бачила людину з жорстоким серцем, метра Понса Лакабра, прокурора, який плакав. Ах! Нещасна мати! Увечері вона повернулася до себе. Коли її не було, сусідка бачила, як дві циганки крадькома піднялися до Пакетти з невеликим клунком у руках, потім вони зачинили двері й поспішно втекли. Після того, як вони пішли, в кімнаті Пакетти було чути щось подібне до дитячого плачу. Мати радісно розсміялася, мов на крилах злетіла по сходах, штовхнула двері... і увійшла... Страх подумати, Удардо! Замість її тендітної маленької Агнеси, такої рум'яної, такої свіжої, цього дару милосердного бога, по підлозі повзала якась потвора, гидка, одноока, кульгава. Від жаху вона заплющила очі. "О, — промовила вона, — невже чаклунки

обернули мою доньку на цю жахливу тварину?" Люди поспішили забрати це маленьке страховище, бо воно могло позбавити її розуму. Це була страхітлива дитина якоїсь із циганок, що віддалася чортові. На вигляд ця потвора мала чотири роки, белькотала якоюсь нелюдського мовою; це були зовсім незрозумілі слова. Шантфлері упала на підлогу, схопивши маленький черевичок, — то було все, що їй лишилося з того, що вона любила. Довго лежала вона скам'яніла, мовчазна, бездиханна, — так довго, що здавалася мертвою. Раптом вона здригнулася всім тілом, вкриваючи свою святиню несамовитими поцілунками, зайшлася плачем так, ніби серце в неї розривалося. Запевняю вас, що всі ми теж ридали. Вона примовляла: "О моя малесенька донечко! Моя гарненька маленька донечко! Де ти?" Аж нам серце краялося. Шантфлері раптом підвелася й помчала до Реймса, вигукуючи: "У табір до циган! У табір до циган! Покличте варту, щоб спалити чаклунок!" Та цигани вже зникли. Була глупа ніч. Проте, щоб наздогнати їх, не було й мови.

— Так, справді жахлива історія, промовила Ударда, — вона може примусити заплакати навіть бургундця.

— Невже так ніхто й не дізнався, що сталося з Шантфлері?

Майєтта не відповіла. Жервеза повторила своє запитання, шарпаючи її за руку і називаючи по імені. Майєтта, здавалося, прокинулася від своїх думок.

— Що сталося з Шантфлері? — перепитала вона машинально і, зробивши над собою зусилля, щоб зрозуміти суть цих слів, сказала швидко: — Про це ніколи ніхто не дізнався. — Після паузи вона додала: — Одні казали, що бачили її, коли вона виходила з Реймса присмерком через ворота Флешамбо; інші — ніби це було на світанку, і вийшла вона старою брамою Базе. Якийсь жебрак знайшов її золотий хрестик, вона повісила його на залізному хресті в полі, де збирається ярмарок. І тому, коли ми дізналися про цю знахідку, всі вирішили, що вона померла. Однак є люди з Кабаре Ле-Вот, які твердять, нібито бачили її, коли вона боса, йдучи по камінню, простувала в Париж. Але тоді вона мала б вийти крізь Вельську браму. Все це якось не в'яжеться одне з одним. Або ж, я так гадаю, вона справді вийшла через Вельську браму, але мертва.

— Не розумію вас, — промовила Жервеза.

— Вель, — відповіла Майєтта з сумною посмішкою, — це річка.

— Бідна Шантфлері, — здригаючись, сказала Ударда, — втопилася!

— А малесенький черевичок? — запитала Жервеза.

— Зник разом з матір'ю, — відповіла Майєтта.

— Бідний малесенький черевичок, — промовила Ударда.

Ударда, огрядна й чутлива жінка, цілком задовольнилася б, позіхавши разом з Майєттою, але допитлива Жервеза не переставала розпитувати.

— А страховище? — раптом спитала вона Майєтту.

— Яке страховище? — перепитала та. — Маленьке циганське страховище, яке чаклунки залишили Шантфлері замість її дочки. Що ви з ним з робили? Сподіваюся ви його теж утопили?

— Ні, — відповіла Майєтта.

— Як! Тоді спалили? Це було б справедливо відьомське поріддя.

— Ні те, ні друге, Жервезо. Монсенйор архієпископ зацікавився тим циганським дитям, вигнав з нього біса, охрестив дитину й відіслав її в Париж, щоб там її поклали на дерев'яному настилі в Соборі Богоматері, як підкидька.

Отак розмовляючи, три шановні громадянки прийшли на Гревський майдан. Дуже зайняті розмовою, вони пройшли, не зупиняючись, повз громадський требник Роландової башти і машинально попрямували до ганебного стовпа, навколо якого натовп збільшувався з кожною хвилиною.

Три жінки повернули назад. Коли вони підійшли до Роландової башти, Ударда звернулася до своїх супутниць:

— Не треба всім разом заглядати до нори, щоб не злякати затворниці... Ви вдавайте, ніби читаєте Dominus із требника, а я тим часом загляну до неї у віконце, затворниця мене трохи знає. Я вам подам знак, коли підійти.

Ударда сама підійшла до віконця. І тільки-но її погляд проник до келії, на її рисах відбився глибокий жаль, і звичайно веселе, відкрите обличчя жінки так швидко змінило свій вираз і барви, немов після яскравого сонячного проміння її раптом освітив холодний промінь місяця; очі, сповнилися слізьми, рот скривився, наче вона збиралася заплакати. За хвилину вона, поклавши палець на уста, подала знак Майєтті, щоб та наблизилася. Майєтта підійшла схвильована, мовчазна, навшпиньках, як підходять до ліжка вмираючого.

Справді сумне видовище постало перед очима обох жінок, коли вони, не рухаючись і не дихаючи, дивилися крізь ґрати маленького віконця Щурячої нори.

Комірчина була тісна, ширша, ніж глибша, склеписта, її внутрішній вигляд нагадував верх великої єпископської митри. На голій плиті, що правила за підлогу, у кутку сиділа чи скоріше щулилася жінка, її підборіддя спиралося на коліна, які вона міцно притискала до грудей схрещеними руками. Так скорчена, сиділа вона, одягнена в коричневий мішок, який всю її огортав широкими складками; її довге сиве волосся, закриваючи обличчя, спадало вздовж ніг до самих ступнів.

Можна було подумати, що вона скам'яніла, як і її комірчина, зледеніла, як зима, її руки були схрещені, її очі були втуплені в одну точку. На перший погляд вона видавалася примарою, а коли придивитися пильніше — статуєю.

А однак зрідка при зітханні її посиніли губи напіврозкривалися й тремтіли, але так само мертво і безвільно, як тріпоче листя від вітру.

Проте її напівзмертвілі повіки час від часу розплющувались, вона втуплювала свій глибокий, скорботний, зосереджений погляд у невидимий іззовні куток келії, погляд, який, здавалося, пов'язував усі понурі думки цієї скорботної душі з якимсь таємничим предметом.

Такою була істота, яку за її жалюгідне житло прозвали "затворницею", а за її одяг — "лахмітницею".

Три жінки бо Жервеза приєдналася до Майєтті й Ударди, дивились у віконце, їхні голови заступали слабке денне світло темниці, проте нещасна, яку вони в такий спосіб

залишили в темряві, не звертала на них уваги.

— Не будемо її турбувати, — пошепки промовила Ударда, — вона, в екстазі, вона молиться.

Тим часом Майєтта розглядала з дедалі більшим хвилюванням, цю виснажену, збляклу, скуйовджену голову, і її очі наповнювалися слізьми.

— Але це було б дуже дивно, — пробурмотіла вона.

Коли вона просунула голову крізь ґрати душника, їй вдалося зазирнути одним оком у той куток, до якого незмінно був прикутий погляд нещасної.

Коли Майєтта відвела голову від душника, її обличчя було мокре від сліз.

— Як ви її називаєте, цю жінку? — спитала вона в Ударди.

Ударда відповіла:

— Ми її зємо сестрою Гудулою.

— А я, — сказала Майєтта, — а я назву її Пакеттою Шантфлері.

І, притуливши палець до уст, вона знаком запросила Ударду просунути голову у віконце і подивитися всередину. Ударда зазирнула й побачила в тому кутку, куди було спрямовано понурий, несамопитий погляд затворниці, маленький черевичок з рожевого шовку, вигаптуваний тисячами золотих і срібних блискіток.

Слідом за Удардою зазирнула Жервеза, а потім усі три жінки, дивлячись на нещасну матір, залилися сльозами... Проте ні їхні погляди, ні їхні сльози не привернули уваги затворниці. Її руки залишалися схрещеними, її уста — мовчазними, її очі — пильно втупленими в одну точку, і тому, хто знав її історію, цей малесенький черевичок, з якого вона не зводила очей, краяв серце.

— Сестро! Сестро Гудуло!

— Сестро Гудуло! — повторила й Ударда.

— Боже мій! Вона не ворухиться, — промовила Жервеза. — Невже вона мертва? Гудуло! Гудуло!

Майєтта, яка досі була так схвильована, що не могла говорити, зробила над собою зусилля й сказала:

— Постривайте. — Потім, нахилившись до віконця, гукнула: — Пакетто! Пакетто Шантфлері!

Дитина, яка безтурботно дме на погано запалений гніт петарди і викликає вибух, що опалює її очі, не лякається так, як злякалася Майєтта, побачивши, яке враження справило це ім'я, раптово кинуте в комірчину сестри Гудули.

Затворниця здригнулася всім тілом, підвелася на свої босі ноги і стрибнула до вікна; очі її горіли таким вогнем, що Жервеза, Ударда та Майєтта з дитиною подалися назад до парапету набережної.

Зловісне обличчя затворниці тісно притулилось до ґрат віконця.

— Ох! Ох! — несамовито регочучи, закричала вона. — То циганка мене кличе!

У цю мить сцена, що відбувалася біля ганебного стовпа, привернула до себе її блукаючий погляд. Жах спотворив її обличчя, вона простягла крізь ґрати свої кощаві руки й закричала голосом, що скоріше нагадував передсмертне хрипіння:

— Це знову ти, циганське поріддя! Це ти мене кличеш, крадійко дітей! То будь же ти проклята! Проклята! Проклята!

IV. Сльоза за краплю води

Переказ:

Побачивши юну Есмеральду і закохавшись у неї, Квазімодо переслідує дівчину. За спробу нападу на Есмеральду Квазімодо засуджують до кари біля ганебного стовпа – побиття батоном.

Цитата:

Слідом за першим ударом упав другий, за ним третій, а там ще й ще — без кінця. Колесо продовжувало крутитись, а удари сипалися дощем. Ось бризнула кров, було видно, як вона тисячами цівок потекла по смуглявих плечах горбаня, а тоненькі ремінці, крутячись і роздираючи повітря, розбризкували її краплями в натовп.

Нарешті, убраний у чорне, верхи на чорному коні, судовий виконавець Шатле, який з початку екзекуції стояв біля сходів, простяг до піскового годинника свій жезл з чорного дерева. Кат припинив тортури. Колесо зупинилось. Око Квазімодо поволі розплющилось.

Час минав. Квазімодо стояв біля стовпа уже щонайменше півтори години, поранений, знеможений, осміяний і закиданий камінням.

Раптом він знову почав борсатися в своїх ланцюгах із зусиллям, подвоєним відчаєм; від цього захиталася вся споруда, на якій він стояв. Порушуючи свою вперту мовчанку, Квазімодо хриплим, лютим голосом, який скоріше нагадував собаче гавкання; ніж людський голос, закричав, перекриваючи галас і гикання юрби:

— Пити!

— На, пий! — вигукнув Робен Пуспен, кидаючи йому в обличчя ганчірку, що валялася в калюжі. — На ось, поганий глухарю, я твій боржник!..

Якась жінка шпурнула йому в голову камінь.

— Пити! — задихаючись, утретє крикнув Квазімодо.

У цю хвилину він побачив, як натовп розступився. З нього вийшла дивовижно вдягнена дівчина, її супроводила біла кізка з позолоченими різками. В руках дівчини був тамбурин.

Око Квазімодо заяскріло. Це була циганка, яку він намагався вкрасти минулої ночі. Він невиразно відчув, що саме за це його тепер і карають. А втім, його карали тільки за те, що він, на лихо своє, був глухий і що судив його теж глухий. Квазімодо не мав сумніву в тому, що циганка прийшла помститися і завдати йому болю, як і всі інші.

І справді, він побачив, як вона швидко піднялася на сходи. Гнів і досада душили його, йому хотілося зламати ганебний стовп, і якби блискавка, що її метнуло його око, мала силу вбивати, дівчина спопеліла б, перш ніж дійшла до площадки.

Вона мовчки наблизилась до засудженого, який надаремно звивався, щоб ухилитись від неї, і, відстебнувши від свого пояса флягу, обережно піднесла її до пересохлих губ нещасного.

Тоді на цьому оці, досі такому сухому й запаленому, заблищала велика сльоза й

поволі скотилася по його потворному, викривленому розпачем обличчю. Може, це була перша сльоза, яку нещасний горбань пролив у своєму житті.

Квазімодо наче забув про спрагу. Циганка нетерпляче зробила свою звичну гримаску і, усміхаючись, притулила шийку фляги до зубастого рота Квазімодо.

Він пив великими ковтками, його палила спрага.

Напившись, нещасний хотів своїми чорними губами поцілувати прекрасну руку, що подала йому допомогу. Але дівчина, яка все ж почувала недовіру до нього, мабуть пам'ятаючи про брутальний напад минулої ночі, наче перелякана дитина, котра боїться, що її вкусить тварина, відсмикнула руку.

Тоді нещасний втупився в неї поглядом, сповненим докору й невимовного смутку.

Кого б не зворушило це видовище: чудова, свіжа, чиста, чарівна й тендітна дівчина милосердно прийшла на допомогу втіленню нещастя, потворності й злоби! Біля ганебного стовпа таке видовище було величним!

Навіть юрба була зворушена і почала плескати в долоні, вигукуючи: "Слава! Слава!"

Саме в цю хвилину з віконця своєї нори затворниця побачила біля ганебного стовпа циганку і крикнула їй своє зловісне:

— Буть ти прокляте, циганське поріддя! Прокляте! Прокляте!

Книга восьма

III. Три чоловічих серця, що створені по-різному

Переказ:

Есмеральду, як винну в замаху на ротмістра Феба, якого вона кохала, як спокусницю і відьму засуджують до страти. На площі біля Собору натовп чекає виконання вироку.

Цитата:

Ніхто досі не помічав на галереї серед статуй королів, вирізьблених над самою стрілчастою аркою portalу, дивного глядача, який до цієї хвилини пильно все спостерігав. Він стояв такий нерухомий, його шия була так витягнута вперед, а обличчя таке потворне, що коли б не червоно-фіолетовий одяг, його можна було б прийняти за одне з тих кам'яних страховищ, крізь пащі яких уже шістсот років витікає вода з довгих ринв Собору. Цей глядач нічого не поминув з того, що відбувалося перед порталом Собору Богоматері. У перші хвилини, непомітно для всіх, він міцно прив'язав до однієї з колон галереї товсту вузлувату вірвовку, кінець якої звисав униз на паперть. Зробивши це, він почав спокійно дивитися на майдан, час від часу посвистуючи, коли мимо нього пролітав дрозд.

Раптом, у ту мить, коли помічники ката збирались виконати байдужий наказ Шармолу, цей чоловік перескочив через балюстраду галереї, обхопив вірвовку стопами й коліньми ніг та руками, і всі побачили, як він скотився по фасаду Собору, ніби дощова краплина, що стікає по склу. Він із швидкістю кішки, що падає з даху, підбіг до катів і звалив їх на землю ударами своїх величезних кулаків, схопив рукою циганку, як дитина свою ляльку, одним стрибком досяг церкви, піднявши дівчину над головою і ревучи

громовим голосом:

— Притулок!

Усе сталося так швидко, що, якби це було вночі, все можна було б побачити при світлі одного лише спалаху блискавки!

— Притулок! Притулок! — повторив натовп. І оплески десятіох тисяч людей запалили радістю і гордістю єдине око Квазімодо.

Це потрясіння примусило опритомніти й засуджену. Вона напіврозплющила повіки, глянула на Квазімодо й одразу ж знову їх заплющила, немов перелякавшись свого рятівника.

Шармолю, кати і весь ескорт остовпіли на місці. Справді, в стінах Собору Богоматері засуджена була недоторканною. Собор був надійним притулком. Усяке людське правосуддя закінчувалося на його порозі.

Заступництво істоти такої потворної за істоту таку нещасну, якою була засуджена на смерть Есмеральда, було зворушливим. Ці двоє, знедолені природою і суспільством, зустрілися, щоб допомогти одне одному.

Громовим голосом, голосом, який люди чули так рідко і якого він сам не чув ніколи, голосом, що, мабуть, долинав аж до хмар, він тричі несамовито прокричав:

— Притулок! Притулок! Притулок!

— Слава! Слава! — кричав у відповідь йому народ, і цей могутній поклик вразив на другому березі натовп на Гревському майдані і затворницю, яка все прислухалася і не зводила погляду з шибениці.

Книга дев'ята

II. Горбань, кривий, кульгавий

Коли скуйовджений і задиханий дзвонар приніс її до келії, що служила притулком, коли вона відчула, як він своїми величезними лапами обережно розв'язує мотузку, що муляла її руки, вона відчула струс, подібний до того, який раптом серед ночі будить пасажирів судна, що вдарилося об берег, її думки теж прокинулись, і спогади один по одному почали повертатися до неї. Вона зрозуміла, що перебуває в Соборі Богоматері, згадала, що її було вирвано з рук ката, що її Феб живий, що Феб уже її не кохає. Коли ці дві думки, з яких одна своїм смутком отруювала другу, одночасно постали перед нещасною, вона обернулася до жахливого Квазімодо, що стояв перед нею, і спитала його:

— Навіщо ви врятували мене?

Він напружено дивився на неї, мов намагаючись зрозуміти, що вона хоче сказати. Вона повторила запитання. Тоді він з глибоким сумом глянув на неї і втік.

Це її здивувало.

Невдовзі він повернувся, несучи в руках пакунок, який поклав до її ніг. Це був одяг, залишений для неї на порозі церкви милосердними жінками. Тут вона поглянула на себе, побачила, що вона майже гола, й почервоніла. Життя поверталось до неї.

Квазімодо, мабуть, відчув цей сором. Він широкою долонею затулив собі очі й знову пішов, але вже повільною ходою.

Вона поспішила одягтись. Це була біла сукня і біле покривало — одяг послушниць Божого притулку.

Тільки-но встигла вона одягтись, як Квазімодо повернувся. В одній руці він ніс кошик, у другій — сінник. У кошику була пляшка, хліб і ще деяка їжа. Він поставив кошик на землю і сказав:

— Їжте.

Потім розстелив сінник на кам'яній підлозі й сказав:

— Спіть.

То був його власний обід і його власна постіль. Циганка звела на нього очі, бажаючи подякувати йому, але не могла промовити й слова. Бідолаха був справді надзвичайно потворний. Вона опустила голову, здригнувшись від жаху. Тоді він промовив:

— Я вас лякаю? Я дуже потворний, правда? Ви не дивіться на мене. Тільки слухайте. Удень залишайтеся тут; уночі можете гуляти по всьому храму. Але ні вдень ні вночі не виходьте з Собору. Ви загинете. Вас уб'ють, а я помру!

Зворушена, вона підвела голову, щоб відповісти йому. Але він зник. Вона залишилася сама, роздумуючи про дивні слова цієї потворної істоти, вражена звуком його голосу, грубого, хриплого і водночас такого ніжного...

Саме у той час, коли вона особливо гостро відчула свою самотність, якась кудлата й бородата голівка притиснулася до її рук та колін. Вона здригнулася (тепер її все лякало), глянула — то була її бідна кізка, спритна Джалі, що втекла за нею, коли Квазімодо розігнав варту Шармолю, і вже цілу годину лащилася до неї, марно домагаючись уваги своєї господині. Циганка вкрила її поцілунками.

— О Джалі! — промовила вона. — Як я могла забути про тебе! А ти все ще мене пам'ятаєш! О, ти не вмієш бути невдячною!

Немов якась невидима рука трохи підняла тягар, що давив їй на серце, і довго стримувані сльози полилися з її очей. Чим довше вона плакала, тим більше відчувала, як разом із слізьми зникає пекуча гіркота її страждань.

Коли стемніло, ніч здалася їй такою прекрасною, сяйво місяця таким лагідним, що вона вийшла на верхню галерею, яка оперізувала Собор. Це принесло їй деяку полегкість: такою спокійною здавалася з цієї висоти земля.

III. Глухий

Прокинувшись другого ранку, вона помітила, що проспала всю ніч. Це здивувало її. Вона давно вже забула про сон. Веселий промінь сонця, що сходило, глянув у віконце й освітив її обличчя. Водночас у віконці з'явилося щось, що налякало її; це було потворне обличчя Квазімодо. Мимоволі вона знову заплющила очі, але даремно! Навіть крізь її рожеві повіки їй ввижалася ця маска виродка, одноока й ікласта. Не розплющуючи очей, вона почула грубий голос, що лагідно говорив до неї:

— Не лякайтесь, я ваш друг. Я прийшов поглянути, як ви спите. Це ж бо не завдає вам шкоди, якщо я прийшов поглянути на вас, коли ви спите? Що вам до того, що я біля вас, коли ваші, очі заплющені? Тепер я піду. Ось я сховався за мур. Ви можете

розплющити очі.

— То скажіть, — усміхаючись, спитала вона, — чому ви врятували мене?

Він уважно дивився на неї, поки вона говорила.

— Я зрозумів, — відповів він. — Ви питаєте, чому я вас врятував? Ви забули того нещасного, який одної ночі намагався викрасти вас, того нещасного, до якого другого ж дня ви прийшли на допомогу, коли він стояв біля мерзеного ганебного стовпа. За ту краплю води, за ту краплю жалю я можу заплатити лише всім моїм життям. Ви забули того бідолаху, але він пам'ятає вас!..

— Візьміть, — сказав він. — Коли я вам буду потрібен, коли ви захочете, щоб я прийшов, коли вам не буде гидко дивитися на мене, засвистіть. Цей звук я чую.

Він поклав на підлогу свисток і зник.

IV. Глина і кришталь

Дні змінювалися днями, спокій поступово повертався в душу Есмеральди. Надмірне страждання, як і надмірне щастя, викликають бурхливі почуття, які не бувають тривалими. Людське серце не може довго витримувати ніяких крайностей. Циганка так перестраждала, що в її свідомості залишилося тільки почуття здивування.

Разом з безпекою до неї повернулася і надія. Дівчина була поза суспільством, поза життям, але невиразно відчувала, що її повернення до нього все ж не виключене, наче небіжчиця, яка має при собі ключ від свого склепу.

Щоправда, Есмеральда не без гіркоти згадувала про ротмістра. У ній викликало жах те, що він дав себе ошукати, повірив у те, що вона, яка тисячу разів віддала б за нього життя, могла вдарити його кинджалом. А все ж таки не слід було надто суворо обвинувачувати його, бо ж вона зізналася у своєму "злочині"! Адже вона не витримала тортур! У цьому була винна вона. Краще б вона дала вирвати собі нігті, ніж вимучити таке зізнання. Тільки б раз побачити Феба, хоча б на хвилину! Досить буде слова, погляду, щоб упевнити його в безпідставності підозрінь, щоб знову повернути його. У цьому вона не мала сумніву. Вона намагалася заглушити в собі спогади про безліч дивних фактів, яких не могла пояснити, про випадкову присутність Феба в день її прилюдного покаяння, про молоду дівчину, поруч якої він стояв. Безперечно, то була його сестра. Таке витлумачення було явно безрозсудним, але вона ним задовольнялася. Бо їй необхідно було вірити, що Феб усе ще кохає її і тільки її. Хіба він не поклявся їй у цьому? Що ж їй ще треба? Хіба всі зовнішні обставини у цій справі не були проти неї? Отже, вона чекала. Вона сподівалась...

З кожним світанком вона ставала все спокійнішою, дихала все вільніше, здавалася менш блідою. У міру того, як загоювались її душевні рани, обличчя її знову розквітало чарівністю, красою, але ця краса була задумливішою, спокійнішою, ніж раніше. До неї поверталися колишні особливості її вдачі, навіть дещо від її веселості: її чарівна гримаска, її любов до кізки, бажання співати, соромливість. Одягаючись уранці, вона ховалася в куток своєї комірчини, боячись, щоб її не побачив хтось із мешканців сусідніх горіщ.

У ті хвилини, коли вона не мріяла про Феба, вона інколи думала про Квазімодо. Він

був єдиною ланкою, єдиним зв'язком, що залишився у неї, єдиним засобом спілкування з людьми, з усім живим. Нещасна! Вона ще більше, ніж Квазімодо, відчувала, що світ відцурався від неї. Вона не розуміла того дивного друга, якого подарувала їй химерна доля. Вона часто дорікала собі за те, що не відчуває до нього тієї вдячності, яка примусила б її не помічати його бридкості, а проте все ж ніяк не могла звикнути до бідолашного дзвонаря. Він був надто потворний.

Вона так і не підняла з підлоги свистка, якого він їй дав. Це не завадило Квазімодо час від часу її відвідувати. Вона докладала всіх зусиль, щоб не дуже виявляти свою відразу, коли він приносив їй кошик з їжею або кухоль води, але він завжди помічав найменший прояв цієї відрази до себе і сумно йшов геть.

Якось він прийшов у ту хвилину, коли вона пестила Джалі. Він деякий час задумливо дивився на цю чарівну групу. Нарешті, похитавши своєю важкою, незграбною головою, сказав:

— Усе моє нещастя в тому, що я надто подібний до людини. Мені б хотілося бути просто твариною, отак як ця кізка.

Вона здивовано глянула на нього. На цей погляд він відповів:

— О, я знаю чому! — і пішов.

Іншого разу він з'явився на порозі її кімнати (всередину він не входив ніколи) в ту хвилину, коли Есмеральда співала старовинну іспанську баладу, слів якої вона не розуміла, але яка залишилась у неї в пам'яті, бо циганки заколисували її цією піснею, коли вона була малятком. Молода дівчина, побачивши цю бридку стать, що так несподівано з'явилася перед нею під час співу, зупинилась, мимоволі зробивши переляканий рух. Нещасний дзвонар упав навколішки біля порога і, склавши свої величезні недоладні руки, жалібно промовив:

— О, благаю вас, співайте, не женіть мене!

Якось уранці Есмеральда, підійшовши до краю покрівлі, дивилася на майдан поверх гострокутного даху Сен-Жан-ле-Рон. Квазімодо стояв позад неї. Він з власної волі завжди ставав так, щоб позбавити, наскільки можливо, молоду дівчину неприємності бачити його. Раптом циганка здригнулася. В її очах заблищали водночас сльози і вогники радості. Вона стала навколішки біля самого краю даху і тужливо, простягаючи руки до майдану, вигукнула:

— Фебе! Фебе! Прийди! Прийди! Одне слово, одне тільки слівце, в ім'я неба! Фебе! Фебе!

Есмеральда бачить з Собору Феба. Квазімодо, щоб допомогти Есмеральді зустрітися з коханим, знаходить Феба і каже йому, що проведе до коханої циганки, але той брутально ногою відштовхує Квазімодо.

Квазімодо, жаліючи Есмеральду, каже їй, що не зміг знайти Феба...

— Я постараюся знайти його наступного разу, — промовив він, похнюпивши голову.

— Іди геть! — сказала вона.

Квазімодо пішов. Дівчина була невдоволена з нього. Але він волів зносити від неї образи, ніж завдати їй болю. Усю скорботу він залишив для себе.

З цього дня циганка його більше не бачила. Він перестав приходити до її келії. Тільки іноді бачила вона на верхівці однієї з башт дзвонаря, що сумовито дивився на неї. Та тільки-но вона його помічала, він щезав.

Ми повинні сказати, що її мало засмучувала ця добровільна відсутність бідного горбаня. У глибині душі вона навіть була йому вдячна. А втім, Квазімодо й не помилявся щодо цього.

Вона його більше не бачила, але відчувала поблизу себе присутність доброго генія. Невидима рука під час її сну приносила їй свіжу їжу. Якось уранці вона знайшла на своєму вікні клітку з пташками. Над її келією була скульптура, що лякала її. Вона не раз виявляла свій переляк у присутності Квазімодо. Одного ранку (бо все це робилося по ночах) цього зображення не стало, хтось розбив скульптуру. Той, хто видерся до неї, мусив ризикувати життям.

Іноді вечорами до неї долинав із піддашка дзвіниці чийсь голос, що наспівував, немов заколисуючи її, дивну й сумну пісню. Це були вірші без рим, які тільки й міг скласти глухий.

Не дивись на обличчя,
Дівчино, а заглядай у серце.
Серце прекрасного юнака часто буває потворним.
Є серця, в яких кохання не живе.
Дівчино, сосна некрасива,
Не така гарна, як тополя,
Але сосна а і взимку зеленіє.
Та ба! Навіщо тобі співати про це?
Те, що негарне, нехай гине.
Краса любить лише красу.
І квітень не дивиться на січень.
Краса досконала, краса всемогутня,
Повним життям живе тільки краса.
Тільки вдень літає ворон,
Пугачі вилітають уночі.
А вдень і вночі літає лебідь.
Книга одинадцята

I. Черевичок

Переказ:

Безпритульний поет П'єр Гренгуар вивозить Есмеральду з небезпечного місця, де циганку шукають.

Цитата:

<...>

Незнайомий не відповів ані слова. Але раптом припинив веслувати, руки його повисли, немов зламані, голова впала на груди, і Есмеральда почула судорожне зітхання. Вона затремтіла. Це зітхання було їй знайоме.

Човен, пущений сам по собі, кілька хвилин плив за течією. Але чоловік у чорному випростався й знову почав веслувати проти течії. Вони обігнули мис острова Богоматері й попрямували до Сінної пристані.

<...>

Метушня навколо Собору збільшувалася. Втікачі прислухалися. До них виразно долетіли переможні вигуки. Раптом сотні смолоскипів, при світлі яких заблищали шоломи воїнів, замиготіли по всіх ярусах Собору, на баштах, на галереях, під упорними арками. Очевидно, когось шукали, і незабаром до втікачів виразно долинули віддалені вигуки: "Циганка! Відьма! Смерть циганці!"

Нешасна затулила обличчя руками, а незнайомець із шаленим завзяттям почав веслувати до берега. Тим часом філософ розмірковував. Він притискав до себе кізку і обережно відсувався від циганки, яка все тісніше й тісніше горнулася до нього, немов до свого єдиного й останнього захисту.

Безперечно, Гренгуар перебував у дуже скрутному становищі. Він думав про те, що, за існуючими законами, маленька кізка, коли її схоплять, теж буде повішена, а її, бідної Джалі, було б дуже шкода; що двох приречених, які вчепилися за нього, — забагато як на його сили, що його супутник, нарешті, не бажає нічого більше, тільки взяти циганку під свою опіку. Він переживав жорстоку боротьбу і, наче Юпітер в "Іліаді", по черзі зважував долю циганки й кози, поглядав то на одну, то на другу вологими від сліз очима, бурмочучи крізь зуби: "Та не можу я врятувати вас обох".

Різкий поштовх дав їм відчуття, що човен нарешті причалив до берега. Зловісний гул усе ще стояв над Сіте. Незнайомець підвівся, наблизився до циганки й хотів був узяти її за руку, щоб допомогти вийти з човна, але вона відштовхнула його і вхопилася за рукав Гренгуара, який, заклопотаний кізкою, у свою чергу відштовхнув її. Тоді дівчина без сторонньої допомоги вистрибнула з човна. Вона була така схвильована, що зовсім не розуміла ні того, що робить, ні того, куди йде. Так вона постояла якусь хвилину, розгублено дивлячись на води річки. Коли ж вона трохи отямилась, то побачила, що залишилася на березі сама з незнайомцем, Гренгуар, видно, скористався з моменту висадки на берег і зник разом з кізкою серед тісно притулених один до одного будинків прибережної Горищної вулиці.

Бідна циганка затремтіла, побачивши себе на самоті з цим чоловіком. Вона хотіла говорити, кричати, звати Гренгуара, але язик не корився їй, і жоден звук не зривався з її уст. Раптом вона відчула на своїй руці руку незнайомця. Це була сильна й холодна рука. Зуби дівчини зацокотіли, обличчя стало блідішим за місячне проміння, що падало на нього. Чоловік не вимовив ні слова. Швидкою ходою він попрямував до Гревського майдану, тримаючи її за руку. Вона невиразно відчула, що воля фатуму непереборна. Не маючи сили, вона більше не опиралася й бігла поруч, ледве встигаючи за його швидкими кроками. У цьому місці набережна йшла вгору. Проте їй здалося, що вона спускається крутим схилом.

Вона озирнулася навколо. Жодного перехожого. Набережна була зовсім безлюдна. Рух і гомін долітали тільки з бурхливого й освітленого загравою Сіте, від якого її

віддаляв лише рукав Сени і звідки доносилося її ім'я впереміш з погрозами смерті. Решта Парижа оточувала її величезними брилами пітьми.

Незнайомець так само мовчазно й так само швидко тягнув її вперед. Вона не впізнавала жодного з тих місць, якими вони йшли. Проходячи повз якесь освітлене вікно, вона з великим зусиллям відсахнулася від незнайомця і крикнула:

— Рятуйте!

Якийсь городянин у самій сорочці відчинив вікно, визирнув з нього, тримаючи в руках лампу, тупо оглянув набережну, промовив кілька слів, що їх вона не розчула, і знову зачинив віконницю. Це був останній промінь надії, і він згас.

Чоловік у чорному не видав ні звуку і, міцно тримаючи її за руку, пішов ще швидше. Змучена, вона вже більше не опиралася й покірно йшла за ним.

Час від часу вона збирала останні сили й голосом, що уривався від швидкого бігу по нерівному бруку, задихаючись, питала:

— Хто ви? Хто ви?

Він не відповідав.

Так ішли вони весь час уздовж набережної, аж поки опинилися на якомусь досить просторому майдані. Він був напівосвітлений місячним сяйвом. То був Гревський майдан. Серед майдану височіло щось подібне до чорного розп'яття! То була шибениця. Дівчина впізнала її і зрозуміла, де вона опинилась.

Чоловік зупинився, обернувся до неї й підняв каптур.

— О, — пролепетала вона, закам'янівши на місці, — я так і знала, що це знову він!

То був священик. Він здавався власною тінню. Це була гра місячного сяйва.

У цьому освітленні всі предмети здаються тінями.

— Слухай, — промовив він, і вона здригнулася від звуку цього зловісного голосу, якого вона вже давно не чула. Він говорив уривчасто й задихаючись, що свідчило про його глибоке внутрішнє хвилювання. — Слухай. Ми прийшли. Я хочу з тобою поговорити. Це Гревський майдан. Далі шляху нема! Доля віддала нас одне одному.

У моїх руках твоє життя, у твоїх — моя душа. Ось майдан і ніч, поза ними — порожнеча. То слухай же мене. Я хочу сказати тобі... Але тільки не згадуй про твого Феба! (Кажучи це, він метався, немов людина, яка не може встояти на місці, і тягнув дівчину за собою). Не згадуй про нього! Чуєш? Якщо ти вимовиш це ім'я, я не знаю, що я зроблю, але це буде жахливо!

Сказавши це, він, наче тіло, що знайшло центр ваги, знову став нерухомим, але його мова була й далі така сама схвильована. Голос ставав дедалі глухішим:

— Не відвертайся від мене. Слухай! Це дуже серйозна річ. По-перше, ось що сталося ... Це зовсім не жарт, клянуся тобі... Про що це я казав? Допоможи мені згадати! Ага, так. Є ухвала вищої судової палати, яка знову засуджує тебе до шибениці. Я щойно видер тебе з їхніх пазурів. Але вони переслідують тебе! Дивись!

Він простягнув руку в бік Сіте. Там справді продовжувалися розшуки. Гамір усе наближався. Башта будинку заступника верховного судді, розміщена проти Гревського майдану, була сповнена галасу й світла. На протилежному березі було видно, як

бігають воїни із смолоскипами, і чутно було, як вони кричать: "Циганка! Де циганка? Смерть їй! Смерть!"

— Ти сама бачиш, що вони шукають тебе і що я не брешу. А я, я кохаю тебе. Мовчи! Краще не говори зі мною, якщо хочеш сказати, що ненавидиш мене. Я не хочу більше цього чути!.. Я щойно врятував тебе... Постривай, дай мені спочатку договорити... Я можу зовсім врятувати тебе. Я все приготував. Усе залежить від тебе. Якщо ти захочеш, я зможу...

Тут він різко урвав свою мову:

— Ні, ні, я кажу не те!..

Не випускаючи її руки, він побіг до шибениці й показав на неї пальцем.

— Вибирай між нами! — холодно промовив він.

Вона вирвалася з його рук і впала до підніжжя шибениці, маючи цю зловісну підпору. Потім, повернувши чудову голівку, через плече поглянула на священика. У цю хвилину вона нагадувала Божу матір біля підніжжя хреста. Священик стояв нерухомо, показуючи на шибеницю, закам'янілий, немов статуя.

Нарешті циганка промовила:

— А все ж таки я боюся її менше, ніж вас!

Він затулив обличчя руками. Молода дівчина почула його ридання. Це, було вперше. Стоячи перед нею і здригаючись від плачу, він був більш жалюгідним і нещасним, ніж коли б стояв перед нею навколішках. Так плакав він деякий час..

— Ні, — заговорив він знову, трохи заспокоївшись. — Я не знаходжу потрібних слів. А втім, я добре обміркував те, що повинен був сказати вам. А зараз я тремчу, я слабну, у вирішальну хвилину я чую, як щось фатальне огортає нас, і мій язик дерев'яніє. О! Я зараз упаду на землю, якщо ви не змилюєтесь наді мною, не змилюєтесь над собою! Не занапащайте нас обох! Коли б ви знали, як я кохаю вас! Яке серце я віддаю вам! О! Яке зречення усіх! Яке безнадійне зневаження себе! Учений — я сміюся з науки; дворянин — я вкриваю ганьбою своє ім'я; священнослужитель — я перетворюю требник на подушку для похитливих мрій; я плюю в обличчя своєму богові! Все заради тебе, чарівнице! Щоб бути гідним твого пекла! А ти відштовхуєш грішника! О, нехай я скажу тобі все! Ще більше... Ще жахливіше! О так, ще жахливіше...

При цих словах його обличчя набрало зовсім безумного виразу. Він замовк на мить і знову заговорив гучним голосом, немов звертаючись до самого себе:

— Каїне, що зробив ти з братом своїм?

Він знову замовк, потім вів далі:

— Що зробив я з ним, господи? Я пригорнув його, я виростив його, вигодував, я любив його, боготворив, і я ж його убив! Так, господи, ось, щойно на моїх очах йому розстрожили голову об плити твого будинку, і це не з моєї провини, з провини цієї жінки, через неї...

Його погляд був диким. Його голос згасав, він повторював знову й знову, машинально, через довгі проміжки часу, немов дзвін, коливання якого поволі завмирили:

— Через неї... Через неї...

Потім його язик уже не міг вимовити жодного виразного слова, а проте губи ще ворухилися. Раптом ноги його підломилися, він упав на землю і залишився нерухомим, уткнувшись головою в коліна.

Легенький рух, яким дівчина спробувала визволити з-під нього свою ногу, примусив його опам'ятатись. Він повільно провів рукою по запалих щоках і деякий час з безмежним здивуванням дивився на свої мокрі пальці.

— Що це? — прошепотів він. — Я плакав!

І раптом, повернувшись до дівчини, він з невимовною мукою сказав:

— О горе! І ви байдуже дивилися на мої сльози? Дитя! Чи знаєш ти, що ці сльози — кипляча лава? Невже це правда? Коли ненавидиш мужчину, ніщо не викликає до нього, жалості. Якби я помирав на твоїх очах, ти б сміялася. Ох, а я не хочу бачити тебе конаючою! Одне слово! Одне лише слово прощення! Не говори мені, що ти любиш мене, скажи тільки, що ти згодна; і цього буде досить. І я врятую тебе. Якщо ж ні!.. О! Час біжить. Усім святим благаю тебе, не жди, щоб я став кам'яним, як ця шибениця, яка теж кличе тебе! Подумай про те, що в моїх руках наші долі, що я божевільний, — це жахливо, — що я можу все занапастити! Під нами тільки безодня, куди я впаду, нещасна; і моє падіння переслідуватиме тебе вічно. Одне-єдине добре слово! Скажи слово, лише одне слово!

Вона розтулила уста, щоб відповісти йому. Він упав перед нею навколішки, щоб з благоговінням сприйняти слово співчуття, яке, можливо, нарешті зірветься з її уст.

— Ви вбивця! — промовила вона.

Священик люто схопив її в обійми і зайшовся огидним реготом.

— Ну добре! Так! Убивця! — відповів він. — Але ти, ти належатимеш мені. Ти не побажала, щоб я був твоїм рабом, так я буду твоїм паном. Ти будеш моєю! Є в мене лігво, куди я затягну тебе. Ти підеш за мною! Тобі доведеться піти за мною, інакше я викажу тебе! Треба або вмерти, красуне, або належати мені! Належати священику! Належати віровідступнику! Належати вбивці! І починаючи з сьогоднішньої ночі! Чи чуєш ти? Ну ж бо! Веселіше! Ну ж бо! Цілуй мене, дурненька! Могила або моє ложе.

— Питаю тебе востаннє: згодна ти бути моєю?

Вона відповіла твердо:

— Ні.

Тоді він голосно крикнув:

— Гудуло! Гудуло! Ось циганка! Помстися за себе!

Дівчина відчула, як хтось швидко й грубо схопив її за лікоть.

Вона обернулася. Чиясь кощава рука, що висунулася з віконця в мурі, тримала її, немов залізними кліщами.

— Держи її міцно! — сказав священик. — Це збігла циганка. Не випускай її. Я піду по сторожу. Ти побачиш, як її вішатимуть.

Гортанний регіт пролунав з-за муру у відповідь на ці жорстокі слова:

— Га-га-га!

Циганка побачила, що священник прожогом кинувся до мосту Богоматері. Саме звідти долинав тупіт коней...

Переказ:

Раптово Гудула по маленькому черевичкові, що як амулет висів на шиї Есмеральди, впізнає доньку, викрадену колись циганами.

Цитата:

Раптом її голос урвався, і, затремтівши всім тілом, вона скрикнула голосом, що вирвався із самих глибин її душі:

— Моя донька!

Циганка вийняла з ладанки черевичок, такий точнісінько, як і перший. До черевичка був прив'язаний клапоть пергаменту, на якому було написано такий двовірш:

Як ще такий у тебе є,

Руками ненька обів'є.

Затворниця блискавично порівняла обидва черевички, прочитала напис на пергаменті і, припавши до віконних ґрат обличчям, що сяяло небесною радістю, вигукнула:

— Доню моя! Доню моя!

— Мамо! — відповіла циганка

Знову почувся кінський тупіт.

Затворниця з розпачливим криком схопилася на ноги.

— Біжи! Біжи! Дитино моя! Я згадала все! Твоя правда. Це йде смерть! Жах! Прокляття! Рятуй себе!

Вона просунула голову у віконце й швидко відсахнулася назад.

— Стій! — уривчасто, похмуро сказала вона, судорожно стискаючи руки циганки, напівмертвої від жаху. — Стій! Не дихай! Скрізь солдати. Тобі не втекти. Уже зовсім розвиднілося.

Переказ:

Гудула вирішує сховати Есмеральду в келії. Спочатку стрільці підозрюють Гудулу в обмані, але потім вірять, що циганка вирвалася від неї і побігла.

Цитата:

— Ну, рушай; — промовив він крізь зуби. — Вперед! Треба продовжувати розшуки. Я не засну, поки циганку не буде повішено. Однак, перш ніж скочити на коня, він ще трохи затримався. Гудула ні жива ні мертва стежила за тим, як він неспокійно оглядав майдан, немов мисливський пес, що чує дичину й не хоче піти геть. Нарешті він струсонув головою і скочив у сідло. Стиснуте жахом серце Гудули знову забилося, і вона прошепотіла, обернувшись до доньки, на яку до цього часу жодного разу не зважилася глянути:

— Врятована!

Бідолашна дівчина увесь цей час просиділа в своєму кутку, боячись зітхнути, боячись поворушитися, з однією лише думкою про смерть, що стояла перед нею.

Вона не пропустила жодного слова з усієї розмови між матір'ю і Трістаном, і всі муки матері озивалися в її серці. Вона відчувала, як потроху розривалася нитка, що тримала її над безоднею, двадцять разів їй здавалося, що ось-ось ця нитка розірветься, і тільки тепер вона зітхнула вільніше, нарешті відчувши під ногами твердий ґрунт. У цю хвилину до неї долинув голос, що промовляв до Трістана.

— Роги диявола! Пане начальнику, я людина військова, і не моя справа вішати чаклунок. З черню ми покінчили, а щодо решти — займіться самі. Якщо ви дозволите, то я повернуся до свого загону, який залишився без ротмістра.

Це був голос Феба де Шатопера. Важко описати, що сталося в душі циганки. Виходить, він тут, її друг, її захисник, її підпора, її притулок, її Феб! Вона скочила з місця і, перш ніж мати встигла стримати її, кинулася до віконця, вигукуючи:

— Фебе! До мене, мій Фебе!

Але Феба вже не було. Він галопом завертав за ріг вулиці Ножівників. Зате Трістан ще був тут.

Переказ:

Почувши голос Есмеральди, Трістан звелів шукати циганку в комірчині Гудули, яка заперечувала присутність дівчини в келії.

Цитата:

Вона захитала головою, вигукуючи:

— Тут немає нікого! Немає нікого! Немає нікого!

— Є! — заперечив їй кат. — Ви самі це добре знаєте. Дозвольте мені взяти молоду. Вам я не хочу заподіяти ніякого лиха.

Вона заговорила з дивною посмішкою:

— Он воно що! Ти мені не хочеш заподіяти ніякого лиха!

— Віддайте-мені тільки ту, другу, добродійко, монсеньйор так наказує.

Вона повторила з божевільним виглядом:

— Тут немає нікого!

— А я кажу, що є! — відповів кат. — Ми всі бачили, що вас було двоє.

— Ану, подивися сам! — сказала затворниця. — Просунь-но голову у віконце.

Кат поглянув на її пазури і не насмілювався.

— Хай йому чорт! — крикнув Трістан. — Чого це ти не хочеш, щоб ми повісили цю чаклунку, як того бажає король?

Нещасна зайшлася диким реготом.

— Чому я не хочу? Вона моя донька!

Вираз, з яким вона вимовила ці слова, примусив здригнутися навіть самого Анріє Кузена.

— Мені прикро, — відповів Трістан, — але така воля короля.

Затворниця ще голосніше зайшлася своїм жахливим реготом і вигукнула:

— Яке мені діло до твого короля! Кажу тобі, що це моя донька!

— Ламайте стіну, — наказав Трістан.

Для того, щоб розширити отвір, досить було вийняти під віконцем один ряд

мурування. Коли мати почула удари кайл і ломів, що проламували її фортецю, вона страшенно закричала і з шаленою швидкістю почала кружляти по своїй норі, — цю звичку дикого звіра вона набула за довгий час життя в клітці. Вона мовчала, але очі її палали. У стрільців холонуло серце.

І, звертаючись до Трістана, з піною на губах, з диким поглядом, стоячи навкарачки, немов готова до стрибка пантера, вона заговорила:

— Ну ж бо, підійди, спробуй узяти в мене мою доньку! Хіба ти не розумієш, — мати каже тобі, що це її донька! Чи знаєш ти, що таке донька? Гей, ти, вовче! Хіба ти ніколи не спав із своєю вовчицею? Хіба у тебе ніколи не було вовченят? А якщо у тебе є малята, то хіба у тебе не болить душа, коли вони виють?

— Виймайте каміння, — наказав Трістан, — воно ледве тримається.

Опинившись між двох вогнів — матір'ю і начальником, — стрільці після деякого вагання вирішили ввійти до Щурячої нори.

Побачивши це, затворниця стала навколішки, випроставшись, відкинула з чола волосся і безпомічно опустила худі, подряпані руки. Великі сльози навернулися їй на очі й одна по одній потекли по зритому зморшками обличчю, немов струмок, що сам проклав собі річище. Вона заговорила таким благальним, лагідним, покірним, таким проймаючим серце голосом, що навколо Трістана не один старий з серцем людожера тюремник витирив сльози.

— Монсеньйоре! Одне лише слово! Я повинна вам дещо розповісти. Це моя донька, знаєте, моє любе малюток, донька, яку я колись втратила! Послухайте, це ціла історія.

Гудула розповідає свою нещасливу історію.

Я народилася у Реймсі, монсеньйоре, у мене там є клапчик землі, який дістався мені від мого дядька Майє Прудона. Я не жебрачка. Мені нічого не треба. Лише моє дитя! О! Я хочу зберегти моє дитя! Господь, володар наш, повернув його мені даремно! Король! Ви кажете — король! Хіба для нього така вже насолода, коли вб'ють моє малюток? А до того ж король добрий! Це моя донька! Моя, моя донька. А не короля, не ваша. Я хочу виїхати. Ми хочемо виїхати. Ось ідуть дві жінки, з яких одна мати, а друга — донька, і ніхто їх не зупиняє. Відпустіть же нас! Ми обидві з Реймса. О! Ви всі дуже добрі, монсеньйори сержанти, я всіх вас дуже люблю!.. Ви не візьмете у мене мою дорогу крихітку! Це ж неможливо. Правда ж, неможливо? Моє дитя! Дитя моє!

— Така воля короля!

Потім, нахилившись до Анріє Кузена, прошепотів: "Кінчай скоріше!" Можливо, грізний Трістан відчув, що і в нього не витримує серце.

Кат і сторожа ввійшли до келії. Мати не чинила їм опору. Вона лише підповзла до доньки і, в нестямі обхопивши її, затулила своїм тілом.

Циганка побачила солдатів, що наближалися до неї. Жах смерті повернув її до життя.

— Мамо! — з виразом невимовного відчаю вигукнула вона. — Мамо! Вони йдуть! Захисти мене!

— Так, люба моя, так, я захищаю тебе, — згаслим голосом відповіла мати, і, міцно стискаючи доньку в своїх обіймах, вона вкрила її поцілунками. Обидві, мати і донька, розпростерті на землі, являли собою видовище, гідне жалю.

Анріє Кузен схопив молоду дівчину поперек стану. Відчувши дотик його руки, вона лише слабо скрикнула і знепритомніла. Кат, з очей якого крапля по краплі падали крупні сльози, хотів був узяти дівчину на руки. Він спробував відштовхнути матір, але вона затягла, немов вузлом, свої руки навколо ніг дочки і так міцно вчепилася в неї, що її неможливо було відірвати. Тоді Анріє Кузен поволік з келії молоду дівчину, а разом з нею і матір. У матері, як і в доньки, очі були заплющені.

Вже сходило сонце, і на майдані зібрався досить численний натовп людей, які здалеку спостерігали, як щось тягнуть по бруку до шибениці. Таким був звичай Трістана при стратах. Він не любив близько підпускати цікавих. У вікнах не було ні душі. Лише здалеку, на верхівці тієї башти Собору Богоматері, з якої видно Гревський майдан, на ясному ранковому небі вимальовувалися чорні силуети двох мужчин, що, здавалося, дивилися вниз, на майдан.

Анріє Кузен зупинився разом із своєю ношею біля підніжжя фатальних сходів і, ледве переводячи дух, — такий він був схвильований, — накинув зашморг на чарівну шийку молодої дівчини. Нещасна відчула жахливий дотик конопляної мотузки. Вона підвела повіки і над своєю головою побачила простягнуту кощаву руку кам'яної шибениці. Тоді дівчина затремтіла і крикнула гучним, роздираючим серце голосом:

— Ні! Ні! Я не хочу!

Мати, голова якої ховалася в одязі дочки, не промовила ні слова, тільки видно було, як вона вся затремтіла і ще нестямніше почала цілувати свою доньку. Кат скористався з цього, щоб швидко розімкнути її руки, якими вона стискала засуджену. Чи то знесилившись, чи зневірившись, вона не чинила опору. Кат перекинув молоду дівчину через своє плече, і тіло чарівного створіння, граціозно перегнувшись, звисало за його великою головою. Потім він поставив ногу на щабель драбини, збираючись лізти.

У цю хвилину мати, що лежала скорчена на бруківці, широко розплющила очі. Мовчки, із страшним виразом обличчя вона випросталася, кинулася на ката, мов звір на здобич, і вчепилася зубами в його руку. Це сталося блискавично. Кат заревів від болю. Підбігли солдати. Насилу вирвали його скривавлену руку із зубів матері. Вона мовчала, її грубо відштовхнули. Голова її важко впала на брук, її підвели, вона знову впала. Мати була мертва.

Кат, який весь час не випускав дівчини з рук, почав знову лізти по драбині.

[1] Давати ляпаси та вискубувати волосся (середньовічна латинь).

[2] Вівтар ледарів (лат.).

[3] "Quazimodo" (лат.) — ніби, майже. Так у католиків називається перша після великодня неділя — провідна неділя.

[4] Гуго II з Бізунсію, 1326-1332 (прим. авт.).

[5] Гра слів. Дослівно: "Гей! Гей! Клод з кульгавим!" (лат).

[6] Господи (лат.) — початок молитви.

Переклад П. Тернюка

Коментар

На долю Віктора Гюго випав час потрясінь, великих революцій, переворотів. Поет, романіст, драматург, спочатку прихильник класицизму, а потім — і вірний одстоювач романтизму, яскравий реаліст, у своїх творах умів не тільки дати колорит епохи, що змальовував, але й показати соціальні контрасти часу: так, на сторінках його першого роману "Собор Паризької Богоматері" (1831 р.) відтворено події XV ст.

В. Гюго, продовжуючи традиції засновника жанру історичного роману В. Скотта, поєднує історичні факти XV ст. з художньою вигадкою (середньовічний колорит подано через змалювання панівної влади церкви, полювання на відьом, заборона книгодрукування).

Події в "Соборі Паризької Богоматері" розгортаються у середньовічному Парижі за часів правління короля Луї XI: вимисел уміщено в часові межі зображувальної епохи кризи влади церкви над свідомістю людей.

У реалістичному романі відтворені риси романтизму: різкий контраст між внутрішньою та зовнішньою красою людини (Квазімодо і Феб де Шатопер), всепереможна сила кохання, яка перероджує зацькованого напівзвіра у високоморальну особистість.

У романі склалася особлива система образів, у яких втілено конфлікти епохи: архidiaкон Клод Фролло уособлює церковну владу, фламандський панчішник Жак Коппеноль — демократію, що починала про себе заявляти, Квазімодо — пробудження свідомості темних народних мас.

Серед героїв Гюго — простий люд середньовічного Парижа, який неначе акомпанує всім головним подіям роману: від покарання Квазімодо біля ганебного стовпа до страти юної Есмеральди.

Гюго змальовує різні верстви населення середньовічного Парижу: це і безпритульний поет П'єр Гренгуар, автор містерій, і кардинал Бурбонський з цілим почтом єпископів та абатів, і глухий, одноокий, горбатий дзвонар Квазімодо, і Клод Фролло, архidiaкон Собору, що виховав з немовля Квазімодо вірного йому напівлюдину-напівпса, і Гудула — самотниця старовинної башти, у якої цигани викрали дитину, і холодний красень Феб де Шатопер, ротмістр кавалерійської варти, і юна Есмеральда, що виросла серед декласованих елементів міста, але залишилась духовно чистою, сердечною, доброю...

У кожного з цих персонажів по-романтичному незвичайна, дивовижна, драматична історія.

Про значення творчості Гюго вірно сказав О. М. Толстой: "Він бив на сполох: "Прокиньтесь, людина бідує, народ розчавлений несправедливістю". Це було добре і грандіозно — пробуджувати людство".